

NEKOLIKO IKONA BOKELJSKIH SLIKARA DIMITRIJEVIĆA—RAFAILOVIĆA

DUŠAN BERIĆ

Već nekoliko decenija vlada veliko interesovanje za pravoslavno crkveno slikarstvo, ne samo u našim krajevima, nego i na Zapadu, gdje su brojna djela posvećena izučavanju ovog područja umjetnosti. Pa ipak pravoslavna ikonografija ostaje i nadalje terra incognita, kao što nam pokazuje i nedavna izložba ikona održana u Hannoveru i Göttingenu od januara do marta 1952 godine. U predgovoru za katalog ove izložbe, a pod naslovom »Ikonen«, Dr. C. H. W. Wendt podvlači, da je i dandanas otežan Zapadu pristup za razumijevanje ikonografije, ove anonimne umjetnosti, pošto ikonograf ne daje individualnog ostvarenja. Zbog toga, kako kaže Wendt, jer nam ikonograf ne kazuje ništa o sebi samom i prešućuje i svoje ime, time potpuno odvaja svoje djelo od nama naviknutih individualnih područja i otežava nam mjetničko-naučnu obradu.¹⁾

Koliko god ima istine u riječima Wendta, ipak danas možemo, prema današnjem stanju nauke, govoriti ne samo o pojedinim pravcima i školama, nego čak i o umjetničkim dostignućima pojedinih ikonografa, koji se svojom ličnom notom razlikuju i odlikuju u moru ikonografske djelatnosti. Takav slučaj imamo na pr. sa t. zv. kritskom školom, koja se u naučnoj literaturi naziva čas kritska, čas italo-kritska, zatim kritsko-mletačka, pa italo-grčka i italo-vizantijska škola. Međutim, kod proučavanja odlika i manira ove škole išlo se često puta do apsurdna, da su se mnoge ikone, koje ponekada nisu imale ništa zajedničko ili vrlo malo sa ovom školom, proglašavale i prekrivale kritskim odnosno italo-kritskim plaštom. Tako je na pr. jedan od eminentnih poznavalaca na polju ikonografije Sergio Bettini otišao tako daleko, da je ustvrdio kako se kritsko-mletačkoj školi mora pripisati devedeset posto vizantijskih ikona XVI i XVII vijeka, koje se danas mogu vidjeti po muzejima i privatnim zbirkama u Italiji i ostaloj Evropi,²⁾ te da su slikari ove škole imali velikog uti-

1) Ikonen — Ausstellung 1952, (Katalog), str. nepag. 10.

2) Bettini S., La pittura di icone cretese-veneziana e i madonieri, Padova 1933, pag. 5.

caja na ostalo pravoslavno slikarstvo.³⁾ Ustajući protiv t. zv. kritomanije, uvaženi naš poznavalac ikonografije Đoko Mazalić na jednom mjestu kaže: »Ne smijemo opet zaboraviti, da su i srpski slikari dolazili u dodir sa italijanskim slikarskim nastojanjima bilo u vlastitoj domovini (Primorje) bilo u samoj Italiji i da su bili u svom radu isto tako kao i grčki i kritski pod stanovitim uticajem tih nastojanja. Kako ćemo onda nazivati njihove radove? Možemo li ih razlikovati od kritskih odnosno italo-kritskih ili italo-grčkih?«⁴⁾ I dalje: »Mi bismo morali onda posve zaniijekati rad srpskih ikonografa, koji su se u našem Primorju razvijali pod uticajem italijanske škole, a poznavali su — kako sam ranije rekao — tehniku kritskih slikara, koja je glavno obilježje kritske škole.«⁵⁾

Teško je danas stvoriti pravilan sud o utjecajima ove ili one sfere na području ikonografije, jer ona nije još dovoljno proučena, a naročito kod nas i pored priličnog broja naučnih studija i radova sa toga područja. Premda imamo niz utvrđenih i poznatih imena, njihovi nosioci i njihov rad nisu nam još detaljno poznati uslijed stalnog pronalaženja novog materijala. Takav slučaj imamo i sa ikonopiscima iz porodice Dimitrijevića-Rafailovića iz Boke Kotorske.

I

Dimitrijevići-Rafailovići javljaju se početkom XVIII vijeka u Boki Kotorskoj i to u doba kada tamo dolazi do ekonomskog uspona uvjetovanog naglim razvojem pomorstva zasnovanog na jedrenjacima.⁶⁾ U toku XVII vijeka u doba Kandijskog rata započinje oslobađanje bokeljskog teritorija ispod turske vlasti, koje će se nastaviti za Morejskog rata konačnim oslobođenjem Risna 1684, a Herceg Novoga 1687 godine.⁷⁾ I upravo u novooslobođenom Risnu naseliće se ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići, da odatle razviju svoju ikonografsku djelatnost u toku XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka, ne samo u Boki Kotorskoj, nego i u susjednoj Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini.

O porodici Dimitrijevića-Rafailovića nemamo mnogo podataka, a i ono što nam je poznato razbacano je tu i tamo po raznim časopisima i publikacijama, na osnovu čega je prilično teško stvoriti sud o ikonografskoj djelatnosti ove porodice. Prvi se ikonopiscima Dimitrijevićima-Rafailovićima posebno pozabavio Mladen Crnogorčević,⁸⁾ a po njemu Lazar Bogdanović⁹⁾ još prije Prvog svjetskog

3) Bettini S., *Il pittore Michele Damasceno e l'inizio del secondo periodo dell'arte cretese-veneziana*, Venezia 1935, pag. 9.

4) Mazalić Đ., *Kritska škola i njeni primjerci u Sarajevu*, Glasnik zemaljskog muzeja XLIX, Sarajevo 1937, str. 57.

5) *Ibid.*, 63.

6) Prijatelj K., *Slikar Tripo Kokolja*, Rad JA 287, Zagreb 1935, str. 8.

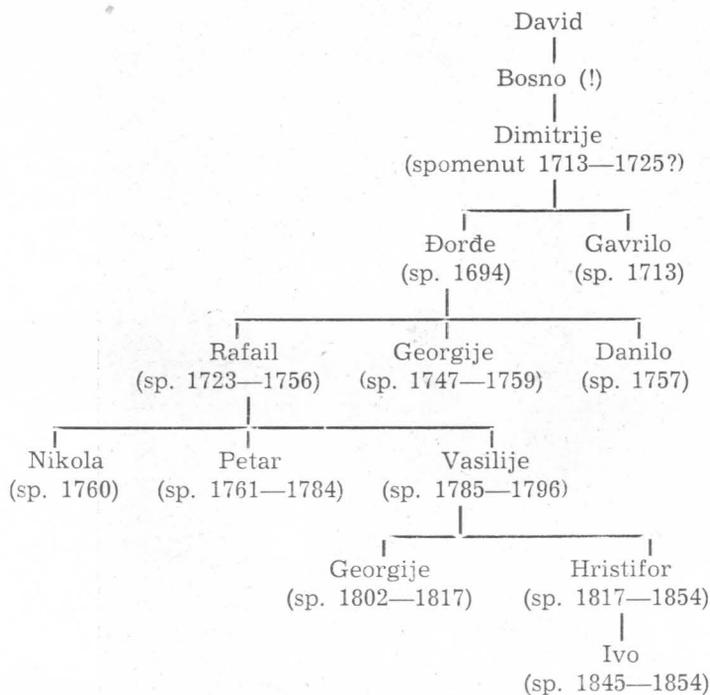
7) *Ibidem*.

8) Crnogorčević M., *Bilješke o srpskim živopiscima, Šematizam prav. eparh. bokokotorske itd. za god. 1896*, Dubrovnik, str. 48—49.



58. Rafailo Dimitrijević, *Deisis*

rata. Kasnije su o njima pisali još V. Petrović,¹⁰⁾ Dionisije Miković,¹¹⁾ Đoko Mazalić¹²⁾ i Zora Simić-Milovanović.¹³⁾ Pa ipak, podaci iznešeni od spomenutih autora u mnogome su nepotpuni i netačni. Đoko Mazalić je pokušao sastaviti i genealošku tablicu ove slikarske porodice.¹⁴⁾ Provjeravajući Mazalićevu tablicu sa novo prikupljenim podacima, ova bi, ispravljena, izgledala ovako:



Najstariji do sada spomen o rodonačelnicima porodice Dimitrijevića-Rafailovića pruža nam jedan zapis sa ikone »Uspenija Bogorodice« u manastiru Morači u Crnoj Gori, koju je izradio Gavrilo

- 9) Bogdanović L., Srbi slikari, Srpski Sion XI, Sr. Karlovci 1901, br. 38, str. 643.
- 10) Petrović V., Dimitrijevići, zografi iz Risna, Narodna enciklopedija SHS I, str. 510.
- 11) Miković D., Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske (Kotor) 1935, br. 4—6, str. 8—10.
- 12) Mazalić Đ., Još jedno djelo starog risanskog slikara Rafaila Dimitrijevića pronađeno u Sarajevu, Jugoslavenski list, Sarajevo 28 novembra 1937. — Isto preštampano pod naslovom »O slikaru Rafailu Dimitrijeviću« u »Novi istočnik« V, Sarajevo 1938, br. 1, str. 20—22.
- 13) Simić-Milovanović Z., Dimitrijevići, zografi, ikonopisci iz Risna, Hrvatska enciklopedija V, Zagreb 1945, str. 13.
- 14) Mazalić Đ., Još jedno djelo starog risanskog slikara Rafaila Dimitrijevića itd.

sin »izografa« Dimitrija.¹⁵⁾ Iz pomenutog zapisa doznajemo, da se pradjed Gavrilov zvao David, a prababa Ljiljana, zatim djed Bosno (!), a baba Danica, dok mu se mater zvala Femija (Eufemija, Jefimija), koja je u monaštvu dobila ime Marija. Dionisije Miković pišući o ovoj porodici kaže: »Najstariji Dimitrijević zvao se Đorđe. Spominje se kao »zograf« ikonopis.-slikar 1694 g. Po narodnom predanju, on se je doselio u Boku iz Mačedonije. Utočistio se je u gostoprимnom Risnu. Stalno je narodno tvrđenje, da je on rodonačelnik ikonopisaca Dimitrijevića-Rafailovića.«¹⁶⁾ O Đorđu piše Mladen Crnogorčević, da se spominje 1694 godine kao »Giorgio Dimitriević pittor di figura«.¹⁷⁾ To bi značilo, da on nikako ne bi mogao biti otac ikonopisaca Dimitrija kako misli Mazalić, iako se kao slikar spominje 19 godina prije ovoga, nego sin, jer se po ovome prozvaao Dimitrijević. Nedvojbeno je pak, da se ova porodica naselila u Boku Kotorsku iz Makedonije, kako je to svojedobno utvrđeno na osnovu antropogeografskih istraživanja.¹⁸⁾

U drugoj dekadi XVIII vijeka nalazimo, pored moračkog zapisa, spomena o Dimitriju iz Boke Kotorske. Za živopis u crkvi sv. Nikole u Pelinovu u Grblju pouzdano znamo, da ga je izradio 1718 godine u vrijeme crnogorskog mitropolita Danila Petrovića-Njegoša i srpskog patrijarha Mojsija, potpisavši se iza oduljeg zapisa sa »Ruka Dimitria mnogo grešnog pisara«.¹⁹⁾ On će takođe izraditi i živopis crkve sv. Petke u Mrkovima u Luštici u vrijeme crnogorskog mitropolita Danila i srpskog patrijarha Arsenija IV.²⁰⁾ Već su Sava Nakićenović, a zatim i Dionisije Miković, utvrdili da i živopisna izrada i slova u zapisu potsjećaju svojim oblikom na sličnu izradu u crkvi sv. Nikole u Pelinovu, iako se ovdje Dimitrije nije potpisao.²¹⁾ Doba kada je Dimitrije izradio živopis crkve sv. Petke u Mrkovima, obzirom da se u oduljem zapisu spominje srpski patrijarh Arsenije IV, nasljednik Mojsija, moglo bi biti oko 1725 godine, jer je upravo

15) Jovičević A., Opis manastira Morače, Prosvjeta II, Cetinje 1894, sv. IV, str. 189. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2243.

16) Miković D., o. c., pag. 8.

17) Crnogorčević M., Bilješke o srpskim živopiscima, str. 48.

18) Nakićenović S., Boka (antropogeografska istraživanja), Srpski etnografski zbornik SKA 20, Beograd 1913, str. 300—301, 602.

19) Crnogorčević M., Starinski natpis, Šematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za god. 1890, Zadar 1890, str. 30—40. — Isti, Crkva Sv. Nikole u Pelinovu Grbaljskom, Prosvjeta VII, Cetinje 1896, sv. 1, str. 33—35. — Isti, Crkve u Grblju, Glasnik pravosl. dalmatinske crkve 1902, (Zadar), br. 3, str. 41—43. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2346 i 2347. — Nakićenović S., o. c., pag. 294—296. — Miković D., o. c., pag. 8. — Uslijed nedostatka ćirilskih slova, donosimo zapis transkribovan latinicom, pa ćemo tako postupiti i u svim ostalim slučajevima.

20) Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. IV, str. 292. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi br. 2348. Nakićenović S., o. c., pag. 358. — Miković D., o. c., pag. 8.

21) Nakićenović S., o. c., pag. 358. — Miković D., o. c., pag. 8.

te godine Mojsije postavio Arsenija IV za svoga nasljednika na patrijaršijskom prestolu.²²⁾ Poslije toga gubimo svaki trag o ikonopiscu Dimitriju. Kao što nemamo više podataka o njemu, tako nemamo ni o njegovim sinovima Đorđu i Gavrilu, od kojih se prvi spominje, kao što smo rekli, 1694 a drugi 1713 godine. Obilniji su podaci o Dimitrijevim unucima: Rafailu, Georgiju i Danilu.

O ikonopiscu Rafailu prvi je pisao Ivan Kukuljević Sakcinski, koji je za njega rekao, da se rodio »u Risnu oko god. 1700«, te da je »uresio sa slikama monastirsku crkvu sv. Petke u Pod-Mainah u Dalmaciji«. Kukuljević je ujedno donio i zapis sa jedne ikone iz manastirske crkve sv. Petke Podmainama, a iz kojega se vidi, da su »svetie i božestvenie ikoni i stupce i čemera 2. dveri i templo prazničko« izrađeni »griešnoju rukoju smirenago Rafaila Dimitrijevića obščago zografa otečestvom od Bogohranimago mesta Risna 1747«. ²³⁾ Iza Kukuljevića pisao je o Rafailu i Lazar Bogdanović, koji je 1901 prikupio uglavnom sve što se o ovom slikaru do tada znalo.²⁴⁾ Međutim, do danas je otkriveno više Rafailovih radova, pa tako možemo donekle pratiti njegovu djelatnost na polju slikarstva u toku nekoliko decenija XVIII vijeka. Kao prvi poznati nam rad Rafaila Dimitrijevića bila bi ikona sv. Arhistratiga Mihaila i Gavрила sa 12 slika čuda iz njihova života, a koja nosi Rafailovu signaturu i godinu izrade, naime 1723.²⁵⁾ Đoko Mazalić, u čijoj se zbirci ikona tada nalazila, kaže prema zapisu, da je ova Rafailova ikona bila »ne samo njegov rad, nego i njegovo vlasništvo, najvjerovatnije slavska ikona«. ²⁶⁾ Ova pak hipoteza, da bi Rafailo slavio sv. Arhistratiga Mihaila i Gavрила otpada, jer je poznato, da su Rafailovići slavili sv. Dimitrija.²⁷⁾ Za jednu drugu ikonu, koja pretstavlja sv. Arhistratiga Mihaila, takođe od Rafaila, a koju je otkrio Mazalić, ovaj je izrazio mišljenje, da bi ova ikona bila »raniji rad od one druge slike«, gdje imamo tačno utvrđenu godinu izrade.²⁸⁾

U vremenu od 1723 pa do 1740 godine nemamo podataka o radu Rafaila. Mazalić misli, da bi on »možda dolazio na rad i u Sarajevu«, ²⁹⁾ a to bi moglo biti upravo u ovom razdoblju. Tek 1740 susrećemo Rafaila u manastiru Savini, gdje je izradio jednu ikonu Hrista na prestolu (Deisis), skupa sa sv. Jovanom Pretečom i Bogorodicom. Na ikoni je »čitulja gos. kapetana Milutinova, rečenoga

22) Grujić R., Jovanović-Sakabenta Arsenije IV., Narodna enciklopedija SHS II, str. 189.

23) Kukuljević-Sakcinski I., Slovník umjetnikah jugoslavenskih I, Zagreb 1858, str. 63.

24) Bogdanović L., o. c., pag. 643.

25) Mazalić Đ., Stare ikone i drugo, Glasnik zem. muzeja XLVIII, Sarajevo 1936, str. 60.

26) Ibidem.

27) Nakićenović S., o. c., pag. 602.

28) Mazalić Đ., Još jedno djelo starog risanskog slikara Rafaila Dimitrijevića pronađeno u Sarajevu.

29) Ibidem.



59. Rafailo Dimitrijević, Deisis sa grupom svetaca

Tumanovića«, a rad je majstora Dimitrijevića iz 1740 godine.³⁰⁾ Ovu ikonu je Mladen Crnogorčević najprije pripisao ikonopiscu Đorđu Dimitrijeviću,³¹⁾ ali je kasnije ispravio ovo svoje mišljenje, da je ikonu živopisao »bez sumnje« Rafail Dimitrijević.³²⁾

Rafaila dalje susrećemo na radu u manastiru Dobričevu u Hercegovini. Tu je, pored ikonostasa,³³⁾ izradio ikonu »Molenie gospoda boga i spasa našega Isusa Hrista« sa 221 figurom uz cijenu od 16 celina.³⁴⁾ Nažalost, njegovi radovi u manastiru Dobričevu propali su početkom Prvog svjetskog rata 1914 godine, kada su austro-ugarske trupe zapalile manastir.³⁵⁾ Iz Dobričeva je prešao u manastir Podmaine kod Budve, gdje je, kao što smo vidjeli, 1747 živopisao crkvu sv. Petke.³⁶⁾ Odatle dolazi opet u manastir Savinu, gdje za malu savinsku crkvu slika ikonu »Uspenija Bogorodice«. Zapis na ovoj ikoni, koja je završena 23 marta 1750, za nas je neobično važan, jer se u njemu kaže, da ikona »izobrazila se grješnoju rukuju Rafaila Dimitrijevića zografa jako bist po grečeskijh zografah petomu zografu slovenskago jezika«.³⁷⁾ Đoko Mazalić na osnovu ovoga zaključuje, da su »srpski ikonopisci imali okapanja dok su istisli grčke iz tih krajeva«,³⁸⁾ te da je ovo »važan podatak za pitanje djelovanja grčkih slikara u Boki Kotorskoj odnosno uopšte u našem južnom Primorju«.³⁹⁾

Početkom 1752 Rafail je u Mainama, gdje je za crkvu sv. Petke manastira Bjelašnice završio 9 februara antimins.⁴⁰⁾ Iste godine radi ikonostas u crkvi sv. Georgija u Lješevićima, pa se tu potpisao na

-
- 30) Starinar XI, Beograd 1894, str. 115. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2805.
- 31) Crnogorčević M., Bilješke o srpskim živopiscima, str. 48. — Upor. Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2813.
- 32) Crnogorčević M., Manastir Savina u Boci Kotorskoj, Vesnik Srpske crkve XII, 1901, sv. IV, str. 355. — Međutim u spomenutom članku (str. 8) opet navodi, da je Đorđe radio ovu ikonu.
- 33) Corović V., Hercegovački manastiri, Starinar II, Beograd 1923, str. 74.
- 34) Ninković L., Nekoliko starih zapisa i natpisa, Istočnik XV, Sarajevo 1901, str. 350. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 5810. — Ninković L., Monografija man. Dobričeva, Mostar 1908, str. 9.
- 35) Mazalić Đ., Stare ikone i drugo, str. 60.
- 36) Crnogorčević M., Crkve i manastiri u općini budvanskoj, Glasnik pravosl. dalm. crkve IX, Zadar 1901, str. 13. — Nakoćenović S., o. c., pag. 589. — Šerović P. D., Manastir Podostrog u Podmainama, Kotor 1937, str. 33.
- 37) Sematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za godinu 1879, Zadar 1879, str. 29. — Crnogorčević M., Manastir Savina u Boci Kotorskoj, str. 354. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2989. — Miković D., o. c., pag. 8. — Mazalić Đ., Stare ikone i drugo, str. 60.
- 38) Mazalić Đ., Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, str. 63.
- 39) Mazalić Đ., Stare ikone i drugo, str. 60.
- 40) Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3014.

jednoj ikoni sa »Rafi«.⁴¹⁾ Dvije godine kasnije, t. j. 1754, Rafail izrađuje ikonostas za crkvu Roždestva Bogorodice u Zabrdju u Luštici. Ovdje je na podnožju krsta ostavio takođe zapis sa svojim imenom.⁴²⁾ Dionisije Miković dodaje, da je obzirom na izradu krsta u Zabrdju u Luštici Rafailo »bio i dobar duborezac.«⁴³⁾ Na kraju, zadnji utvrđeni pomen o Rafailu imamo iz 1756, kada izrađuje ikonostas za crkvu u Njegušima u Crnoj Gori.⁴⁴⁾ Poslije toga vremena nemamo o Rafailu više pomena. Osim navedenih datiranih radova Rafailovih u vremenu od 1723—1756 godine, imamo još jedan oveći njegov nedatirani rad. To je ikonostas crkve sv. Arhistratiga Mihaila u Klincima u Luštici, gdje je jedna prestolna ikona signirana sa »Ruka Rafaila pisara«.⁴⁵⁾

Druga dva brata Rafailova, Georgije i Danilo, slabije su nam poznati po svojim radovima. O Georgiju po prvi put nalazimo spomena iz 1747 godine. On 22 marta spomenute godine sklapa ugovor sa seljanima Lastve u Grblju za izradu u crkvi sv. Spasa »dveri i dva ćemera, i apostoli i krst, sa sviem svoiem odielom sa zlatom sve kako u sv. Ilije« i to da budu »dveri i dva ćemera i apostole gotovi do Spasova dnevi, a krst o letu« uz cijenu od »cekina 10, dveri i dva ćemera i apostoli 5 cek., a krst 5 cek.«.⁴⁶⁾ Iz ovoga ugovora proizlazi, da je Georgije prije toga izradio i ikonostas crkve sv. Ilije u Lastvi, pošto se obvezuje, da će izraditi i za crkvu sv. Spasa »sve kako u sv. Ilije«. Svakako prvi sigurni pomen o Georgiju imamo iz 1747 godine, kada je izradio ikonostas crkve sv. Spasa u Lastvi.⁴⁷⁾ Za više od deset godina nemamo daljnjih podataka o njegovom radu. Za crkvu sv. Đorđa u Šišićima u Grblju Georgije će izraditi 1759 prestolne ikone, pa će na ikoni Hristovoj uz podulji zapis staviti signaturu »Ruka grešnago Georgia Dimitrijevića ikonopisca«, a na ikoni Bogorodice samo »Ruka Georgia Dimitrijevića«.⁴⁸⁾ To bi ujedno bio, za

41) Crnogorčević M., Crkva Sv. Georgija u Grblju, Prosvjeta VII, Cetinje 1896, sv. V, str. 274. — Isti, Crkve u Grblju, Glasnik pravosl. dalm. crkve XI, Zadar 1903, br. 3, str. 46. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3013.

42) Dajičić L., Starine, Šematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za godinu 1890, Zadar 1890, str. 35. — Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. V, str. 347—348. — Nakićenović S., o. c., pag. 358. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3058.

43) Miković D., o. c., pag. 8.

44) Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3100.

45) Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. II, str. 131. — Nakićenović S., o. c., pag. 353.

46) Crnogorčević M., Pogodba od g. 1747 žitelja sela Lastve u Grblju sa ikonopiscem Đ. Dimitrijevićem, Šematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za godinu 1890, Zadar 1890, str. 40.

47) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik pravosl. dalm. crkve X, Zadar 1902, br. 4, str. 56. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2813. — Nakićenović S., o. c., pag. 562.

48) Šerović P. D., Stari zapisi i natpisi, Glasnik Narodnog univerz. Boke Kotorske V, Kotor 1939, br. 1—4, str. 39.

sada, i zadnji poznati nam podatak o njegovom radu. Njegov brat Danilo poznat nam je do danas po svega jednom radu i to živopisu crkve sv. Nikole u Glavatima u Grblju iz 1757 godine.⁴⁹⁾

Rafail Dimitrijević je imao trojicu sinova: Nikolu, Petra i Vasilija, koji su se po ocu počeli prezivati Rafailovići. Miković drži, da je ova promjena prezimena uslijedila negdje 1752 godine.⁵⁰⁾ O slikarskom radu Nikole Rafailovića nije nam do danas ništa bilo poznato. Jedna ikona, koja nosi njegovu signaturu, nalazi se u Galeriji umjetnina u Splitu, a o kojoj će biti govora u nastavku ove studije. Vjerojatno je Nikola tako slabo poznat po svojim radovima u primorskim krajevima, jer se, kako kaže Miković, povratio na ognjište predaka u Makedoniju.⁵¹⁾

Drugi sin Rafailov Petar poznatiji nam je po svojim radovima, nego brat mu Vasilije, ali cjelokupni njegov rad pada u vrijeme prije njegova preseljenja negdje iza 1784 godine na Krk, gdje se oženio i potpuno nastanio.⁵²⁾ Najraniji poznati nam rad Petrov bila bi ikona sv. Nikole, koju je ovaj izradio 3 juna 1761 godine, a priložio ju je, prema zapisu na istoj, majstor Pavo Živanov rečeni Radičević crkvi sv. Georgija u Padgorici. Ikonu su odnijeli iz crkve 1772 Turci, a zatim ju je otkupio Miho M. Radičević, kako priča Filip Radičević, koji je i objavio odnosni zapis sa ikone.⁵³⁾ Vjerojatno je Petar izradio i ovu ikonu u crkvi sv. Georgija u Lješevićima u Grblju, koja je datirana sa 1770 godinom, dakle u istoj crkvi, gdje mu je radio i otac 1752 godine.⁵⁴⁾ Odmah slijedeće godine u ljeto 1771, mjeseca juna i jula, Petar radi ikonostas u crkvi sv. Lazara u Mrkovima u Luštici, pa se i potpisao na tri prestolne ikone i carskim dverima.⁵⁵⁾

Petar Rafailović radi 1775 i u svom rodnom mjestu Risnu. Tu u manastiru Banji izrađuje carske dveri za crkvu sv. Đorđa 22 aprila, koje prilaze skupa sa braćom »materij svojoj (Stoji) pred dušom«. ⁵⁶⁾ Premda se nije potpisao, Miković smatra da je ove dveri izradio Petar Rafailović, kojega on naziva Dimitrijević.⁵⁷⁾ Vjerojatno će biti njegov rad i ikona Hrista na prestolu (Deisis), koja se danas nalazi u manastirskoj trpezariji, za koju je rečeno da predstavlja »kvalitetan rad risanske škole Rafailovića«, a zanimljiva je,

49) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik X, Zadar 1902, br. 8, str. 133. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3117. — Nakićenović S., o. c., pag. 547.

50) Miković D., o. c., pag. 9.

51) Ibidem.

52) Ibidem.

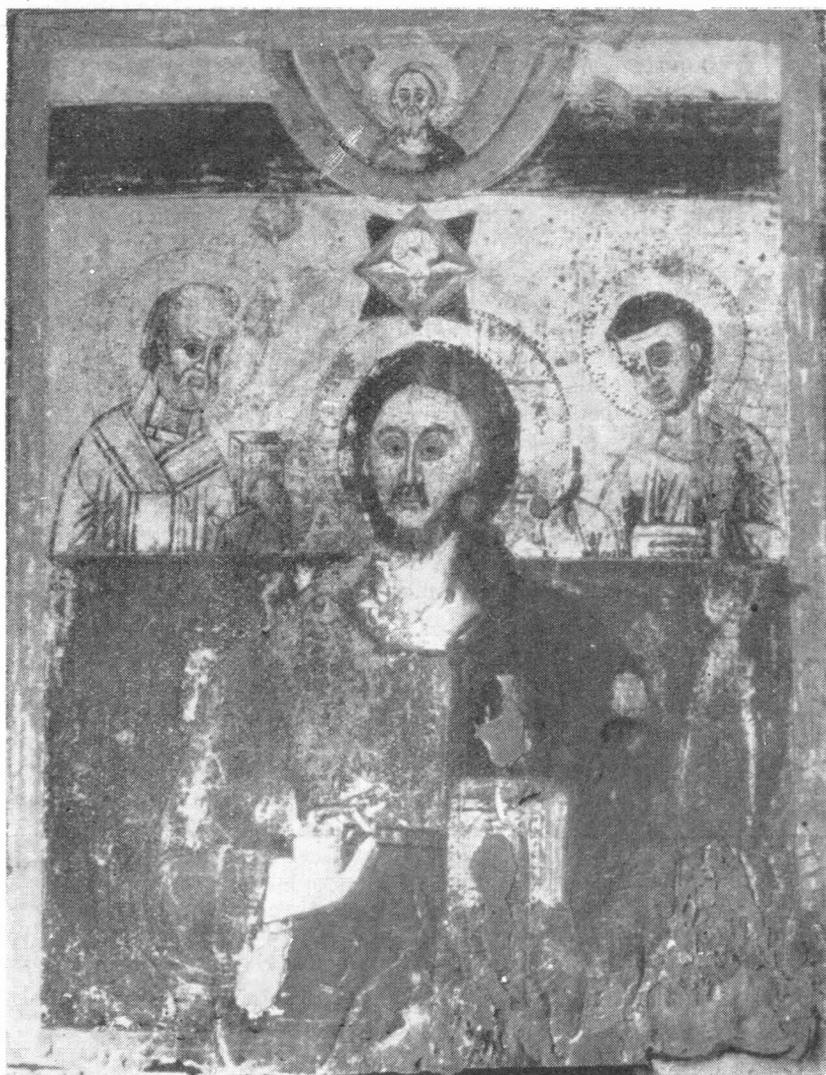
53) Srbsko-Dalmatinski Magazin za godinu 1865, str. 176. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3182.

54) Vidi bilj. 32. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 4668.

55) Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. III, str. 224.

56) Sematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za godinu 1887, Zadar 1887, str. 33. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 4673. — Miković D., o. c., pag. 9.

57) Miković D., o. c., pag. 9.



6. Rafailo Dimitrijević, Deisis, sa sv. Nikolom i sv. Pavlom

jer se »na njoj javljaju domaći crnogorski svetitelji.«⁵⁸⁾ Petar je 7 decembra 1777,⁵⁹⁾ kako se doznaje iz jednog zapisa, premda se nije potpisao, dovršio carske dveri za crkvu sv. Luke u Kotoru, koje su slične onima u manastiru Banji, ali manje raskošne.⁶⁰⁾ Možda je on živopisao i crkvu sv. Trojice u manastiru Praskavici, a isto tako izradio i ikonostas, pošto su rezbarije na ovome, kako piše Petar D. Šerović, potpuno »slične razbarijama na ikonostasu crkve sv. Luke u Kotoru, te je vrlo vjerojatno da ih je isti majstor pravio.«⁶¹⁾

Dionisije Miković piše, da su se u kući pok. kap. Andra Đurkovića, upravitelja pomorstva u Crnoj Gori, a koji je bio iz Petrovca u Paštrovićima, čuvala tri ikone Petra Rafailovića. Dvije ikone su Bogorodica sa Hristom, od kojih je jedna nosila označenu 1777, a druga 1779 godinu. Na trećoj pak ikoni sv. Ev. Mateja, bio je naslikan stari dvor vojvoda Đurkovića- Nikšića. Iz oduljeg nagorjelog zapisa Miković kaže, da je mogao pročitati »Sa izvolenim... Kir Arsen(ijem) (1794), pisa Petr R(afailović)«.⁶²⁾ Godina po našem mišljenju nije dobro pročitana. Umjesto 80 Miković čita 90, pa bi godina izrade ikone bila 1784, a to bi otprilike odgovaralo i vremenski, kada Petar prestaje sa radom u našim krajevima i seli na Krf.

Poznata nam je i jedna ikona Bogorodice Odigitrije s arhangelima, koju je izradio Petar Rafailović. Ikonu je dobio prije Drugog svjetskog rata Muzej za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu,⁶³⁾ a sada se nalazi u Muzeju Srba u Hrvatskoj. Desno od nogu Bogorodice zapisana je 1782 godina, a na donjem dijelu okvira je zapis, koji popunjen glasi: »Ruka grešna z/ogra/f/a/ Petra D-a/s/kālovića ot B/o/go(m) spa(s)aemago me(s)ta Ri(s)na...«⁶⁴⁾

Sigurno je, da ima još radova Petra Rafailovića, kao što i Galerija umjetnina u Splitu posjeduje nekoliko njegovih ikona. Tako su vjerovatno njegove i prestolne ikone Hrista i Bogorodice u crkvi sv. Jovana u Đuraševićima u Krtolima iz 1776, od kojih je prvu priložio Pero Lučin, a drugu monahinja Nastasija.⁶⁵⁾ Bez sumnje je Petar

58) Zdravković M. — Medaković D., Spomenici kulture u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN CIII, Beograd 1953, str. 259—260.

59) Šerović P. D., Stari zapisi i natpisi iz crkve sv. Luke i kapele sv. Spiridiona u Kotoru, Glasnik Nar. univerz. Boke Kotorske VI—VII, Novi Sad 1940, br. 1—4, str. 40.

60) Miković D., o. c., pag. 9.

61) Šerović P. D., Manastir Praskavica, Kotor 1935, str. 11.

62) Miković D., o. c., pag. 8.

63) Narodna starina 34, Zagreb 1934, str. 199.

64) Zapis je manjkavo objavljen 1934 u »Narodnoj starini«, a sada ga donosimo upotpunjenog zahvaljujući dobroti prof. Fedora Moačanina, kustosa Muzeja Srba u Hrvatskoj. — Slova u uglatim zagrađama su depunjena, a u okruglim nalaze se u zapisu iznad reda pod titlom. Na ovaj način ćemo i ostale zapise objaviti.

65) Crnogorčević M., Crkve Sv. Jovana i Sv. Spasa u Krtolima, Prosvjeta VII, Cetinje 1896, sv. IV, str. 193. — Nakićenović S., o. c., pag. 384.

izradio ikonostas crkve sv. Georgija u Ukropcima u Grblju, gdje je godina izrade u zapisu istrvena, a potpis glasi: »Daskal Rafailović ot Risna«,⁶⁶⁾ kao i ikonostas crkve Rize Bogorodice u Krimovicama.⁶⁷⁾

Trećeg sina Rafailova Vasilija nalazimo po prvi puta spomenuta, da radi za crkvu sv. Jovana Krstitelja u Građanima u Crnoj Gori 1785 godine. Tada se potpisao pod krstom na templu sa »Ruka grešna Vasilija gofiena (!) zografa od Risna«,⁶⁸⁾ Za više vremena gubimo traga o njemu, pa ga tek 1796 nalazimo u manastiru Gradište u Paštrovićima, gdje za crkvu sv. Nikole izrađuje ikonostas ukrašen »lijepim rezbarijama«, kako kaže Mladen Crnogorčević, a kao prilog kap. Stijepa Markova Gregovića.⁶⁹⁾ Za Vasilija piše Miković, da se sa bratom Spiridonom, vojvodom, i sinom Ristom preselio u Paštroviće, gdje ih je »Slobodna paštrovićska Bankada« nastanila u Vitov Dolu kod mora pod selom Bečićem.⁷⁰⁾

Vasilije je imao dvojicu sinova, koji su se bavili slikarstvom: Georgija i Hristifora. Obojica su bili plodni ikonopisci. Georgije je 1802 izradio ikonostas u crkvi sv. Nedjelje u Zabrđu u Luštici, gdje se potpisao sa »Ruka Geo(r)gija Vasiljevića pisca obščago na 1802«,⁷¹⁾ Iste godine izrađuje i ikonostas u crkvi sv. Nikole u Lješevićima u Grblju, ali se ovdje nije potpisao.⁷²⁾ Za ikonostas crkve sv. Stevana u Đenovićima Mladen Crnogorčević kaže, da su ga »izradili živopisci grbaljski u srpsko-vizantijskom stilu 1802 g.«, a da ga je crkvi »podario kap. Stefan (Ostoja) Crnogorčević, dok je na prestolnoj ikoni Bogorodice zapis u kojemu se kaže, da su ikone »pisali«, t. j. naredili da se slikaju »tutori svjatago apostola Petra Šišići i Pelinjani« 19 augusta 1802 godine.⁷³⁾ Sava Nakićenović pak iznosi, da je ovaj ikonostas, donešen iz Šišića, živopisao Hristifor Rafailović, odnosno da ga je samo popravio, a da je ove popravke isplatio kapetan Ostoja Crnogorčević.⁷⁴⁾ Međutim, sudeći po svemu navedenom, prije bi to bila radnja Georgijeva, nego Hristiforova, jer se ovaj javlja kao ikonopisac nekoliko godina kasnije.

66) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik X, Zadar 1902, br. 9, str. 148—149. — Nakićenović S., o. c., pag. 546.

67) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik X, br. 7, str. 115. — Nakićenović S., o. c., pag. 556.

68) Srbsko-Dalmatinski Magazin za godinu 1870—1, str. 136.

69) C(rnogorčević) M., Manastir Gradište u Paštrovićima, Šematizam pravosl. eparh. bokokotorske itd. za godinu 1896, str. 43. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 3710.

70) Miković D., o. c., pag. 9.

71) Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. V, Str. 348. — Nakićenović S., o. c., pag. 358.

72) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik XI, Zadar 1903, br. 3, str. 46.

73) Crnogorčević M., Crkve u Đenovićima, Prosvjeta VII, Cetinje 1896, sv. XII, str. 707.

74) Nakićenović S., o. c., pag. 482.

Georgije 1803 izrađuje ikonostas u crkvi sv. Jovana Bogoslova u Zagori u Grblju,⁷⁵⁾ a 1804 u crkvi sv. Georgija u Gorovićima, takođe u Grblju.⁷⁶⁾ Nakon toga nemamo za dugi niz godina vijesti o njegovom radu. Tek 1816 on će po narudžbi Stanka Vukasovića izraditi ikonostas za crkvu sv. Stevana u Vranoviću u Grblju, gdje se potpisao sa »Ruka Đeordija Rafailovića obščago pisca«.⁷⁷⁾ Slijedeće 1817 godine Georgije u zajednici sa bratom Hristiforom dovršava 1 augusta jednu ikonu za crkvu sv. Petke u istom mjestu.⁷⁸⁾ Dionisije Miković piše, da su Georgije i Hristifor »naslikali« i crkvu sv. Kuzme i Damjana u paštrovićkim Golubovićima,⁷⁹⁾ dok bi sam Georgije, prema Mikoviću, živopisao još i crkvu sv. Ilije u Kaštelu t. j. Petrovcu na moru.⁸⁰⁾ Mladen Crnogorčević tvrdi, da ikonostas u crkvi sv. Andrije u Zabrđu u Luštici »potsječa« na onaj u crkvi sv. Nedjelje iz 1802 godine, a što bi značilo, da je i ovaj u Zabrđu izradio Georgije Rafailović.⁸¹⁾

O bratu Georgijevom Hristiforu znamo nešto više. Miković kaže, da je Hristiforu 1808 za slikarske »zasluge« crnogorski mitropolit Petar I. darovao kuću zvanu »Slanovac« u grbaljskom Nalježiću, a da su ga 1810 Sutvarani primili za svoga suseljana.⁸²⁾ U Nalježiću se Hristifor oženio sa Janom kćeri kneza Vuka Tujkovića sa kojom je imao tri sina: Đura, Jova i Iva,⁸³⁾ od kojih su Jovo i Ivo bili popovi, a ovaj zadnji se bavio ponešto i slikarstvom.

Hristifor samostalno izrađuje 1820 ikonu Bogorodice sa arhanđelima Mihailom i Gavrilom i sv. Savom za crkvu sv. Jovana u Krtolima, gdje u zapisu na ikoni kaže za sebe, da je »narodni zograf ot Risna«.⁸⁴⁾ Iste godine 12 marta završava ikonostas u crkvi sv. Georgija u Sutvari u Grblju, a za koji kaže Crnogorčević, da je »kruto raden«.⁸⁵⁾ Za skoro dvadeset godina nemamo podataka o Hristiforovom radu. Tek 1842 susrećemo ga gdje izrađuje ikonostas u crkvi sv. Dimitrija u Nalježićima u Grblju, nazvavši se u zapisu

75) Crnogorčević S., Crkve u Grblju, Glasnik X, Zadar 1902, br. 6, str. 94. — Nakićenović S., o. c., pag. 553.

76) Crnogorčević M., o. c., pag. 90. — Nakićenović S., o. c., pag. 566.

77) Crnogorčević M., o. c., pag. 190. — Nakićenović S., pag. 557.

78) Đurašković I., Starinska crkva Sv. Tekle i Sv. Jovana na Ceklinu, Prosvjeta XI, Cetinje 1900, sv. X, str. 568. — Dionisije Miković u spomenutom članku (str. 8) pogriješno navodi, da su tu ikonu izradili Đorđe i Hristifor 1802 godine.

79) Miković D., o. c., pag. 8.

80) Ibidem.

81) Crnogorčević M., Crkve u Luštici, Prosvjeta IX, Cetinje 1898, sv. V, str. 348.

82) Miković D., o. c., pag. 9.

83) Ibidem.

84) Crnogorčević M., Crkve Sv. Jovana i Sv. Spasa u Kortolima, Prosvjeta VII, Cetinje 1896, sv. IV, str. 193. — Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 4012. — Nakićenović S., o. c., pag. 384.

85) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik X, Zadar 1902, br. 1, str. 6. — Nakićenović S., o. c., pag. 578.



61. Nikola Rafailović, Kristov silazak u pakao

»živopisec«. ⁸⁶ Dvije godine kasnije slika ikonu Bogorodice za crkvu sv. Nedjelje u Pelinovu u Grblju. ⁸⁷) Poznato nam je, takođe, da je Hristifor izradio ikonostase za crkvu sv. Andrije u Kutima i sv. Stevana u Sasovićima. ⁸⁸) Na kraju, spomenućemo namirnicu Hristiforovu datiranu u Kotoru 27 aprila 1845 godine, kojom izjavljuje, da je podmiren za izradu ikonostasa i ikona za crkvu u Dodošu u Riječkoj Nahiji u Crnoj Gori, te ujedno garantuje, da ukoliko bi se desilo, da ima »opet popraviti na moje troške, a to u termin četiri godine«, te se potpisao »istinom rukom za sebe i mojega sina Iva«. ⁸⁹)

Ovim, naravski, nije iscrpljen prikaz slikarske djelatnosti ikonopisaca Dimitrijevića-Rafailovića. Tako Dionisije Miković o ovoj porodici piše: »Oni su naslikali bivše ikonostase u risanskim crkvama sv. Petra i Pavla, sv. arhand. Gavrila, sv. Jovana Krstitelja i sv. ap. i evand. Luke. Jednako djela ruka njihovih bili su ikonostasi u ledeničkim crkvama sv. o. Nikole i sv. prepodobnomuč. Paraskeve Rimljanke. Takođe i ikonostasi u crkvi sv. majke Paraskeve Srpkinja, zadužbine risanskih Vidovića i Petkovića, i sv. Jovana Krstitelja, zadužbine Petroslava Čelovića u Donjim Krivošijama«. ⁹⁰) Mnogo toga leži još neotkriveno po raznim crkvama i privatnim zbirkama. Tako imamo u Galeriji umjetnina u Splitu čitav jedan niz ikona nekolicine članova ove slikarske porodice, a na koje ćemo se posebno osvrnuti na ovom mjestu.

II

Ikone bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića u Galeriji umjetnina u Splitu uglavnom su kupljene u Dubrovniku i Splitu prije Drugog svjetskog rata, dok je jedna kupljena u Splitu za vrijeme rata, a jedna je vlasništvo Ivana Meštrovića, pribavljena nakon oslobođenja. ⁹¹) Sve te ikone rađene su tempera bojama na drvu, ali je danas prilično teško odrediti vrstu drva, kojom su se pojedini sli-

⁸⁶) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, str. 7. — Nakićenović S., o. c., pag. 580.

⁸⁷) Crnogorčević M., Crkve u Grblju, Glasnik X, br. 3, str. 44. — Nakićenović S., o. c., pag. 573.

⁸⁸) Nakićenović S., o. c., pag. 470, 476.

⁸⁹) Vuksan D. D., Hristofor i Ivo Rafailovići, Glasnik Nar. univerz. Boke Kotorske III, Kotor 1936, br. 1, str. 3.

⁹⁰) Miković D., o. c., pag. 9.

⁹¹) U Dubrovniku su kupljene od Marka Grkavca 1933 ikone pod br. 294; 1937 pod br. 393, 394, 397, 398, 409 i 411, a 1938 pod br. 440; od Riste Grkavca 1933 pod br. 279, 280, 286 i 288; od Luje Kraja 1933 pod br. 262 i 270; od nasljednika B. Weisa 1936 pod br. 86, 334 i 384, a od Ive Peka 1937 pod br. 404. U Splitu su kupljene od Zorke Perišić 1935 pod br. 366; od Lj. Biočića 1936 pod br. 282; od Goluba Markovića 1939 pod br. 457; od Kuzme Marinovića 1940 pod br. 504, a od Marka Ivanovića 1943 pod br. 112.

kari Dimitrijevići-Rafailovići služili.⁹²⁾ Od spomenutih ikona svega su četiri signirane imenima ikonopisaca, i to Rafaila Dimitrijevića, zatim Nikole, Petra i Hristifora Rafailovića, dok su ostale bez potpisa.

Jedna od najboljih ikona u Galeriji umjetnina u Splitu jeste, bez sumnje, ikona Hrista »Deisis« (vidi sl. 58), vlasništvo Ivana Meštrovića, a koju je izradio Rafailo Dimitrijević. Ikona je prilično oštećena, pa je na nekim mjestima otpala i boja i grund, a uz to je i nagrižena crvotočinom. Veličina joj je 86×52 cm sa okvirom, koji je urezan na samoj tabli.

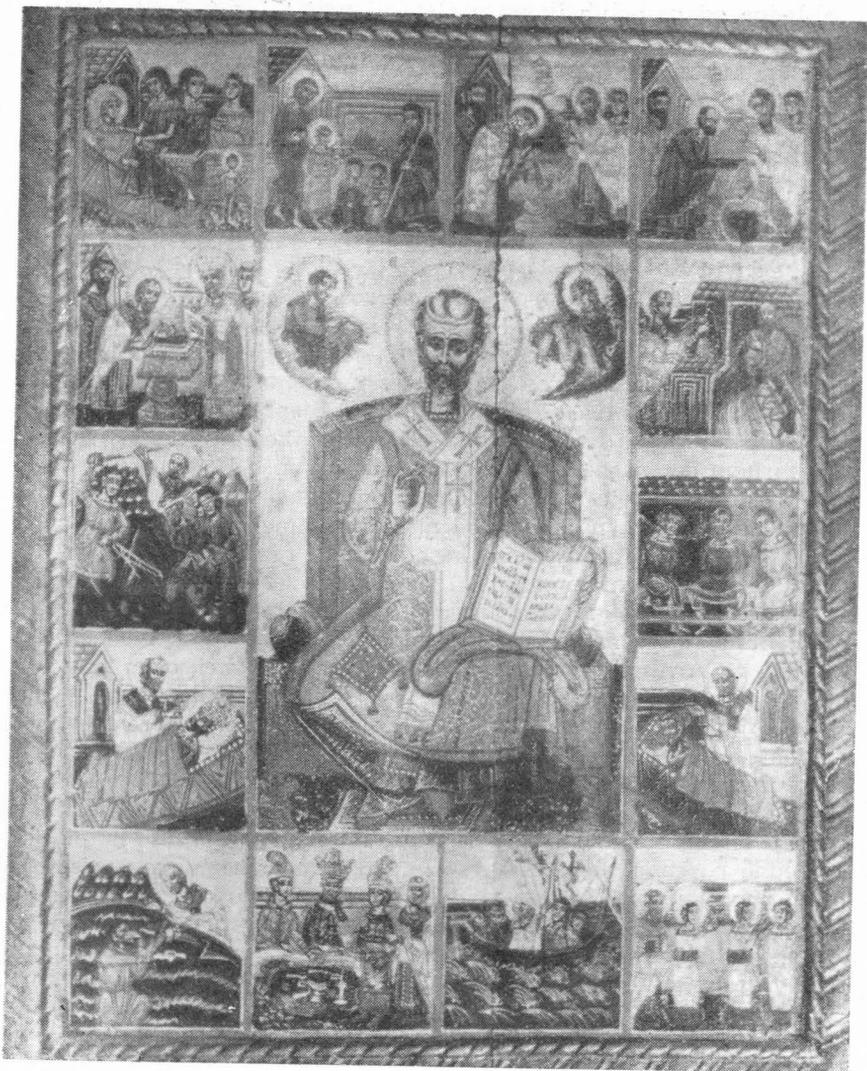
Hristos je prikazan u sjedećem stavu na prestolu. Desnom rukom blagosilja imenoslovno, a lijevom drži otvoreno evanđelje sa tekstom: »Pridite bl/a/goslovenii o/t/ca moego i nasleduite ugotovanno bo va(m) je(st) c/a/r-(s)tvo n/e/b/e/(s)noe ot saloženiia mira.« Obučen je u crveni hiton i plavi himatij šrafiran bijelom bojom. Karakterističan je oblik Hristove glave, koja se odozgo prema dolje suzuje, sa širokim ličnim kostima i visokim čelom. Isto tako upadaju u oči i mali tanki brčići, koji kao da su prilijepljeni od nozdrva do uglova uskih usana. Iznad naslona prestola na kojemu sjedi Hristos, u deisisnom dopojasnom stavu desno od Hrista je Bogorodica, a lijevo sv. Jovan Preteča. Bogorodica je obučena u crveni maforij i smeđu haljinu, dok na glavi pod maforijem ima plavu kapu, a sv. Jovan Preteča, s raspuštenom kosom preko ramena, obučen je u smeđi hiton i crveni himatij. S lijeve strane od Hristovih nogu je signatura slikara: »Ruka R/a/(f)aila pis/a/(r)a.« Ovaj nas zapis potsjeća na slični sa jedne prestolne ikone sa ikonostasa u crkvi sv. Arhistratiga Mihaila u Klincima u Luštici, osim ako to nije možda jedna te ista ikona, a o kojoj smo naprijed govorili.

Ako uporedimo ovu Rafailovu ikonu sa sličnom prestolnom ikonom Grbljanima Maksima Tujkovića iz 1739 godine u Staroj crkvi u Sarajevu,⁹³⁾ na prvi pogled nam izgleda kao da ih je radio jedan majstor. Proporcije glave, izraz lica sa visokim čelom, zatim crtež prestola, oblikovanje desne noge, sve nam to ukazuje na odlike jedne posebne škole. Naravski, da u ovom slučaju ne možemo pretpostaviti, da je Rafailo učio kod Maksima Tujkovića, iako su savremenici, nego da su imali jednog zajedničkog učitelja, a to je, kao što je naslutio svojedobno i Đoko Mazalić, mogao biti Rafailov djed Dimitrije, koji je radio 1718 godine u Grblju.⁹⁴⁾

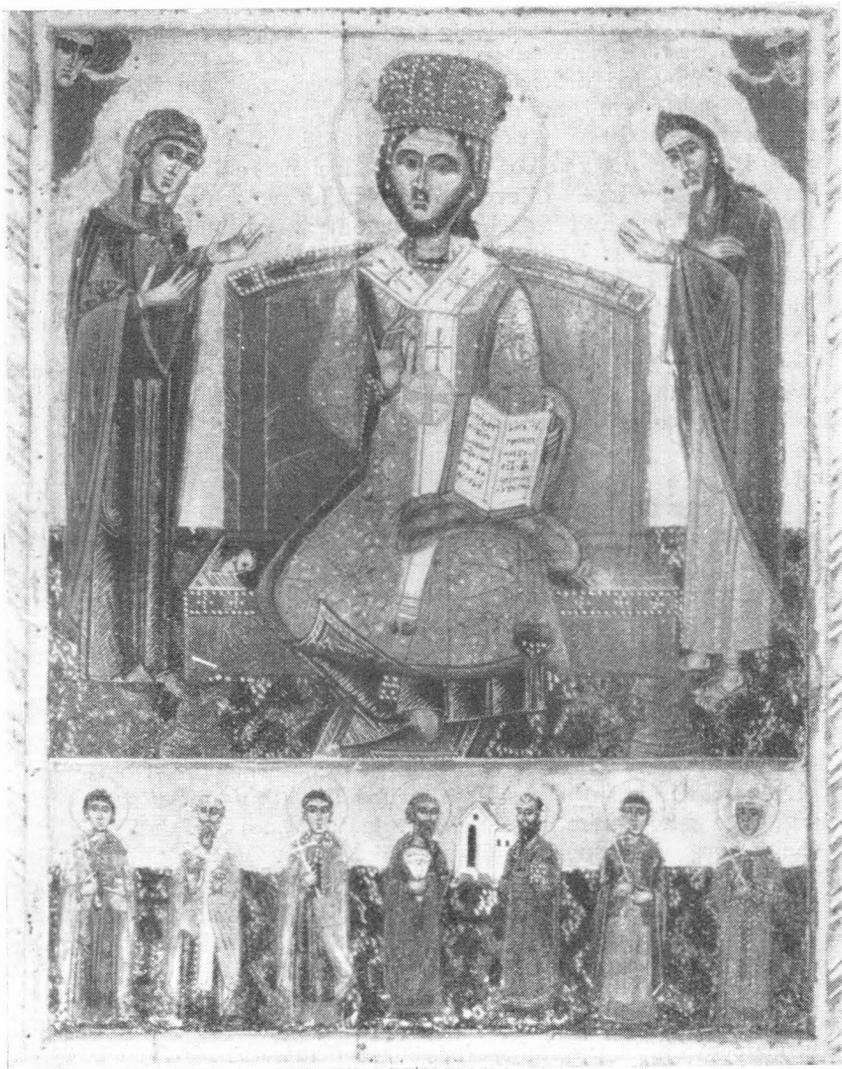
⁹²⁾ Prema stručnom mišljenju ing. Dušana Jedlowskog i ing. Žarka Vrdoljaka sa Instituta za eksperimentalno šumarstvo u Splitu, kojima i ovom prigodom zahvaljujem, upotrebljen je hrast za ikone pod br. 262, 279, 366, 384, 393, 404 i 504; jela pod br. 86, 270 i 288; lipa pod br. 393 i 411; bor pod br. 280 i 394, a javor pod br. 397. Za ostale ikone nije se moglo utvrditi, koji je drveni materijal upotrebljen.

⁹³⁾ Mirković L., Starine stare crkve u Sarajevu, Spomenik SKA LXXXIII, Beograd 1936, tabla XVIII, sl. 1.

⁹⁴⁾ Mazalić Đ., Stare ikone i drugo, str. 67—68.



62. Petar Rafailović, Sv. Nikola sa prizorima iz njegova života



63. Petar Rafailović, Desis sa grupom svetaca.

Druga Rafailova ikona je »Deisis sa grupom svetitelja« (vidi sl. 59), veličine 54×34 cm sa urezanim okvirom (br. 294). Glava i lice Hristovo na ovoj ikoni nimalo se ne razlikuju od prethodne, samo što Hristos na glavi ima smeđu mitru posutu biserima. Za razliku od prethodne ikone Hristov himatij je na ovoj ikoni tamno-zelene boje sa zlatnim šrafama, a tekst evanđelja je isti kao i na prethodnoj ikoni. S desne strane od Hrista je Bogorodica sa krunom posutom biserima na glavi u deisisnom stavu, držeći u desnoj ruci svitak sa tekstom: »Primi m/o/lenie m/a/t/e/re svoe o b/o/ži slove. Čto prosiši m/a/ti moja. Grješnim proščenie. O zjelo progne me n tebj ra(d) proščenie primut«. Lijevo od Hrista je sv. Jovan Preteča, koji lijevom rukom drži svitak sa tekstom: »Primi m/o/lenie krstitelja svoe(go) o b/o/ž/e/ slove. Čto prosiši krstitelju moj. Grješni(m) proščenie. O ljute rau(d)dražiše (m)/e/ n t/e/bje/ ra(d) proščenie primut«.

Ispod Hrista, Bogorodice i sv. Jovana Preteče je grupa od osam svetitelja. Natpisi su istrveni, ali se ipak donekle može odrediti, kojega svetitelja predstavlja svaki pojedini lik. Prvi s lijeva na desno je sv. Petar, koji u lijevoj ruci drži svitak sa tekstom: »I dam ti ključe c/a/r(s)tvija n/e/b/e/snago«, a do njega je apostol Pavle. U sredini su likovi vojnika-ratnika, naime sv. Georgije i Dimitrije, a do njih je sv. Hristifor sa životinjskom glavom. Na kraju je jedna žena svetiteljka, vjerovatno sv. Petka ili Nedjelja, a u sredini, između nje i sv. Hristifora, je jedan svetitelj, koji u lijevoj ruci drži svitak sa tekstom: »Revnuv porevnovah, pogi(m) b/o/zje vsedržitelju. Oltari tvoe raskopaš/e, sveščeniki tvoe poklaše«.

Za nas je ova ikona naročito interesantna zbog svetitelja sa životinjskom glavom, koja predstavlja sv. Hristifora. Tu nam je sv. Hristifor prikazan u obliku ratnika sa pasjom glavom. Obučen je u smeđu pancir košulju posutu biserima i kratku tuniku sa crvenim sagionom zakopčanim u čvor oko vrata. U desnoj ruci drži mač izvučen iz korica, a desnom koplje u obliku krsta. Ovakav oblik sv. Hristifora sa životinjskom glavom poznat nam je iz paraklisa Bogorodičina Pokrova u Hilandar⁹⁵) a isto tako i na jednoj prestolnoj ikoni u ckvi sv. Stevana u Đenovićima u Boki Kotorskoj, koju je izradio vjerovatno Georgije Rafailović, a ne Hristifor, kao što je držao Sava Nakićenović⁹⁶) a o čemu smo već i prije govorili.

Znatno su upropaštene dvije Rafailove ikone, jedna »Deisis sa grupom od 14 svetitelja« (br. 86), a druga takođe »Deisis sa sv. Nikolom i sv. Pavlom« (br. 334). Ikonu »Deisis sa grupom od 14 svetitelja« vel. 61×57 cm, upropastio je neki diletant-restaurator, koji

⁹⁵) Bošković Đ., Svetogorski pabirci, Starinar XIV, Beograd 1939, str. 101, sl. 37.

⁹⁶) Nakićenović S., o. c., pag. 483.

je zlatnu podlogu ikone prsto premazao zlatnom bojom. Centralna i najveća je figura Hrista u vladičanskom odijelu sa mitrom na glavi, koji blagosilja desnom imenoslovno, a lijevom rukom drži zatvoreno evanđelje. Hrist ima na sebi crveni sakos i zeleni omofor sa crvenim krstovima. U visini glave Hristove na desno je Bogorodica, a lijevo sv. Jovan Preteča u deisisnom stavu, prikazani samo do pola prsiju. Iznad glave Hristove je Bog otac, kao starac sjede brade i kose, a između njih sv. Duh u vidu goluba. Ispod Hrista je slovima zapisana godina izrade: a f g e, a što bi se moglo čitati kao 1735 godina.⁹⁷⁾ Ikona »Deisis sa sv. Nikolom i sv. Pavlom« (vidi sl. 60), vel. 43×34 cm prilično je nagrižena crvotočinom, dok su boje, uslijed čišćenja, mjestimično potpuno nestale. Brada i kosa Hristova izgubile su onaj prvotni oblik, koji susrećemo kod Rafaila, kada je neko nevještoni rukom pokušao restaurirati iščezlu boju. Hristos je obučen u tamno-zeleni himatij i crvenkasto-smeđi hiton, blagosljajući desnicom imenoslovno, a ljevicom držeći zatvoreno evanđelje. S desne strane od Hrista je u dopojasnom stavu »S/vja/ti Nikolae«, prikazan kao starac kratke sijede brade, a s lijeve »S/vja/ti Apotol Pa(v)e(l)« prikazan kao golobradi mladić. Iznad Hrista je Bog otac, a između njih sv. Duh u vidu goluba. Figura Boga oca je skoro identična sa onom na prethodnoj ikoni.

Rafailova ikona »Deisis sa grupom svetitelja« (br. 404), vel. 49×41 cm, uslijed nestručnog čišćenja, pošto je vjerovatno bila dugo izložena dimu od svijeća ili kandila, izgubila je onu živost boja dobivši jednu tamnu patinu. Hristos je na ovoj ikoni bez mitre u sjedećem stavu na prestolu, a obučen je u himatij tamno-zelene boje i zatvoreno-crveni hiton. S desne strane od Hrista je Bogorodica u deisisnom stavu u smeđe-kafenom maforiju i tamno-zelenoj donjoj haljini, dok na glavi ispod maforija ima kapu iste boje. S lijeve strane je sv. Jovan Preteča u tamno-zelenom himatiju i smeđe-kafenom hitonu. Ispod je grupa od šest svetitelja u dopojasnom stavu, ali su njihovi natpisi istrveni, pa se ne zna šta koja figura predstavlja.

Slične boje upotrebiće Rafailo i na ikoni Bogorodice zv. »Kyriotisa« (br. 394), vel. 40×30 cm. Bogorodica sjedi na prestolu, a u krilu drži mladenca Hrista, koji desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži svitak. Bogorodica na sebi ima zatvoreno-crveni maforij i tamno-zelenu donju haljinu, dok na glavi ispod maforija ima kapu iste boje. Sa obe strane Bogorodice je po jedan anđeo, a ispod je grupa od četiri svetitelja: »S/vja/ti Georgie«, »S/vja/ti Nikolae«, »Svja/ti Dimitrie« i »S/vja/taa Petka«.

⁹⁷⁾ Rafailo dosta često griješi u označivanju godina, pa umjesto slova ps (700) stavlja f (500). Uporedi: Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2989 i 3058. Na ovoj ikoni je za desetice stavio slovo g, koje bi se moglo čitati kao broj 30.

Ikona sv. Nikole (br. 440), vel. 60×42 cm, iako ne nosi signaturu slikara ima označenu godinu izrade. S jednu i drugu stranu glave svetitelja je natpis: »S/vja/ti Nikolae vje(1)/je/čju(do)tvora(c)«, a u sredini ikone godina izrade: »1738 ma(rta) 4«. Pozadina je ikone gornja jedna trećina zlatna, a donje dvije trećine tamno-zelena. Sv. Nikola je prikazan u stojećem stavu kao starac kratke sijede brade, visokog čela i čelave glave, držeći raskriljene ruke. Lijevom rukom drži zatvoreno evanđelje. Na sebi ima tamno-crveni sakos izvezen ornamentalnim slovom C sa kukama, opšiven modrom postavom, a iznad sakosa žućkasto-zeleni omofor sa zelenim krstovima. U gornjem lijevom uglu je Hristos, a u desnom Bog otac, dok je poviše glave sv. Nikole pri vrhu sv. Duh u vidu goluba. Na dva mjesta pri dnu ikone je otpao grund sa bojom, a sama je ikona po sredini bila počela da se jako savija, pa je zbog toga bila 1953 restaurirana od Restauratorskog zavoda Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

Kod opisanih Rafailovih ikona, kao što smo rekli, karakteristična je obrada Hristove glave i lica, kao i pojedinih drugih likova svetitelja, koje ide skoro do tipičnog šematiziranja. Izvjesna sličnost ovakvih likova vidi se i na nekim ikonama Stare crkve u Sarajevu. Dovoljno je uporediti ikonu »Deisis« sa srpskim svetiteljima iz privatnog posjeda, objavljenu od Đoke Mazalića,⁹⁸⁾ sa poznatim nam Rafailovim ikonama, pa da zaključimo, da se tu radi o jednoj slikarskoj školi, koja je i tu ikonu radila. Đoko Mazalić je pak utvrdio, da »veličinom svoji hfigura, stilom okvira (uže) i tehničkim osebinama ona odgovara onima 16 malih slika«, koje se nalaze na lozastom ornamentu iznad Tujkovićevih prestolnih ikona na oltarskom ikonostasu Stare crkve u Sarajevu.⁹⁹⁾ Uz to je Mazalić utvrdio i da su »preostale slike na ostacima nadvratnika nekih dveri« iz Stare crkve u Sarajevu »rad iste škole — u ovom slučaju iste radione ili ruke — izveden istim sredstvima«,¹⁰⁰⁾ a isto tako da je rad dotičnog majstora » i slika Isusa svedržitelja u kubetu, a vjerovatno i raspeće s Bogorodicom i sv. Ivanom na vrhu današnjeg ikonostasa (križ)«. ¹⁰¹⁾ Čitav ovaj rad, naime 16 velikih ikona praznika iznad prestolnih Tujkovićevih ikona, zatim drugih 16 odnosno 18 u lozama sa strane krsta, kao i sam krst na ikonostasu Stare crkve u Sarajevu slikan i završen 1674 godine,¹⁰²⁾ povezuje se uz ime odličnog moračkog majstora Radula.¹⁰³⁾ Vremenski bi se pak Rafailov rad u Sarajevu mogao staviti

⁹⁸⁾ Mazalić Đ., Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, str. 83, sl. 12.

⁹⁹⁾ Ibid., 82.

¹⁰⁰⁾ Ibidem.

¹⁰¹⁾ Mazalić Đ., Stara crkva u Sarajevu, Glasnik hrv. zem. muzeja LIV, Sarajevo 1943, str. 267.

¹⁰²⁾ Momirović P., Carske dveri manastira Žitomislića u Hercegovini, Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 107.

¹⁰³⁾ Ljubinković R., Stvaranje zografa Radula, Naše starine I, Sarajevo 1953, str. 129. — Momirović P., o. c., pag. 109. — Baum M., Po-



64. Petar Rafailović, Odigitrija sa grupom svetaca

u razdoblje od 1723—1740 godine, a možda i nešto prije, kada nam nedostaju podaci o njegovom slikarskom radu. Nema sumnje, da se uz moračkog majstora Radula Humkovića i Maksima Tujkovića može Rafailo Dimitrijević ubrojiti među odlične srpske ikonopisce starije škole, a koju bi mi u ovom slučaju nazvali moračkom. Ova povezanost, pored slikarske tehnike, ogleda se još i u tome, što ikonopisci Dimitrijevići, kao što smo vidjeli, takođe rade u manastiru Morači, a Maksim Tujković je njihov đak.

Rafailov sin Nikola, koji nam je bar do sada ostao nepoznat po svom slikarskom radu zastupan je u Galeriji umjetnina u Splitu sa ikonom »Hristov silazak u ad« (br. 279), vel. 38×29 cm (vidi sl. 61). Po svojoj kompoziciji ova se ikona razlikuje od uobičajenog prikazivanja i rasporeda figura u pravoslavnoj ikonografiji, a kao što nazlimo opisano i u svetogorskom slikarskom priručniku »Erminia tis zografikis tehnis«. ¹⁰⁴⁾

U centru ikone prikazan je Hristos, koji stoji na leđima »v r a g a« okovanog u lance. Hristos se pogrbió, okrenut u lijevo, držeći u lijevoj ruci krst, a desnom je uhvatio za ruku jednog starca, kojega oslobađa iz ada. Pozadi starca vidi se velika grupa muških i ženskih likova, a između njih i Hrista ispisan je tekst: »H / r i s t / u v s k r j e z š u p l e n i š e s e a d o v a c / a / r (s) t v i a«. S desne strane Hrista je također jedna grupa figura, od kojih je sprijeda prikazan neki vladar i vladarka, a do njih je sv. Jovan Preteča, koji lijevom rukom ukazuje na Hrista, a desnom drži svitak sa tekstom: »S e g r e d e t e g o ž e a z v I o r d a n i k r s t i h«. Iznad Hrista su u dva reda likovi raznih svetitelja, koji se na krajevima završavaju sa po dva anđela. U gornjem desnom uglu, gdje je prikazan kao dio nekog hrama sa ikonom, prikazan je na ovoj polugoli »v e r n i r a z b o j n i k« držeći u desnoj ruci krst, a do njega je prorok »I l i a« i još jedan lik nepoznatog nam svetitelja. Ispod Hrista su četiri anđela, od kojih dvojica vezuju »d i a v o l a«, a druga dva »s a t a n u«. Do ovih je lijevo prikazan jedan đavo u plamenu, uz kojega piše: »Z r i s e / j / p r e d a t e l«, a ispod toga drugi zapis: »G / d / e t i s m r t i ž e l . . . g / d / e t i a / d / e p o b e d a«. Na donjem rubu preko cijele ikone je zapis, od kojega smo mogli pročitati samo: »S i j u i k o n u p i s a N i k o l a R a f a i l o v i ć s e b e z a z d r a v l e b / o g / . . . 1 7 6 0 . . .«

Nikola Rafailović pokušao je na ovoj ikoni, mimo uobičajenih šematskih prikazivanja »Hristova silaska u ad«, izraziti svoje shvaćaanje »pakla« i satiranje vlasti »đavola«. Iako interesantan u slikanju ovoga motiva, Nikola Rafalović nije dostigao u slikarstvu svoga oca, koji raspolaže boljim poznavanjem anatomije. Nikolin

reklo i rad majstora Radula, Naše starine II, str. 245—250. — Čorović-Ljubinković M., Pečko — dečanska ikonopisna škola od XIV do XIX veka, Beograd 1955, str. 15.

104) Didron-Schäfer, Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos, Trier 1855, str. 207.



65. Petar Rafailović, *Odigitrija*

starac, kojega Hristos drži za ruku, izgleda kao sakat. Njegova desna ruka kao da je iščašena, a lijeva kao da je kakva napuhana gumena rukavica. Vrat sv. Jovana Preteče je nesrazmjerna prema glavi, te izgleda kao da ima jednu veliku gušu. Međutim, kod Nikole Rafailovića osjećamo veliki smisao za boje. Kao podlogu uzeo je smeđe kafe boju, te prema ovoj uskladio ostale od zelene i žućkaste, preko smeđe i crvene do potpuno crne boje pojedinih draperija. Tako je Hrist obučen u crveni hiton i smeđi himatij sa zlatnim šrafama, dok je starac, kojega Hristos drži za ruku, u crnoj odjeći, a žena pozadi ovoga u crvenom maforiju sa zlatnim šrafama. Sv. Jovan Preteča

je u žučkastoj kostrijeti. Draperije ostalih figura svetitelja čas su crvene ili tamno-crvene, pa smeđe do zelene i potpuno crne boje. Likovi pak đavola su smeđi i crni. Na osnovu ove jedne ikone teško je dati sud o Nikoli Rafailoviću kao ikonopiscu. Nema sumnje, da je ova ikona bila jedna od ranijih, a možda i početničkih radova Nikolinih, koji se već tada iskazuje kao jedan od boljih ikonopisaca.

Drugi sin Rafailov Petar zastupljen je sa nekoliko ikona u splitskoj Galeriji. Od svih tih ikona najviše privlači našu pažnju ona sv. Nikole sa 14 prizora iz njegova života (br. 398), vel. 53×40 cm sa izrezbarenim okvirom u obliku užeta (vidi sl. 62). Centralna i najveća je slika »/S v j a / t i N i k o l a e«, koji je prikazan u sjedećem položaju na prestolu, obučen u vladličanske odežde. Vrlo je zanimljiv oblik glave. Kratka sijeda kovrčasta brada, sa dubokim upalim očima i jako apostrofiranim obrvama, te po jednom borom iznad svake obrve, zatim malim čelom, koje završava dvjema borama, odjeljujući ovo od čelavog tjemena — odaje sv. Nikolu kao nekog isposnika. Na sebi ima narančasto-crveni sakos izvezen grančicama i listovima, koji je sprijeda pri dnu uzvijen na lijevoj strani, a iznad ovoga ima bijeli omofor sa crvenim krstovima, dok se ispod sakosa vidi tamnozeleni stihar sa zlatnom šaframa. O desnom mu boku visi nadbedrenik. Desnom rukom blagosilja imenoslovno, a lijevom drži otvoreno evanđelje sa tekstom: »Sta I/su/s na meste ravne i narod, učeniki ego i množastvo mnogo ljudej ot vaseia«. Desno od glave sv. Nikole je Hristos u dopojasnom stavu, koji prema svetitelju pruža zatvoreno evanđelje, a lijevo Bogorodica, koja pruža omofor. Na donjem rubu okvira ove centralne slike je zapis: »Sija ikona Tripa Flina Vickovića sapisa se rukoj grešnoju zografa Petra Rafailova«. Unaokolo centralne slike sv. Nikole je 14 malih slika sa prizorima iz njegova života. U gornjem redu s lijeva na desno prikazano je: 1. »Rož(d)astvo s/vja/t/ago Nikolaja/«, 2. »S/vjati/ Nikola/e/ privodit se na knigu«, 3. »S/vja/ti Nikolae posta/v/laet se na /d/ijakonstvo« i 4. »S/vja/ti Ni/k/o/la/e po/stavlaet se/ na s/vja/ščenstvo«. Prva tri prizora s lijeve strane, na kojima su natpisi istrveni, odozgo prema dolje bili bi: 5. Sv. Nikola postaje episkop, 6. Spašavanje trojice mladića od naga mača, i 7. Javljanje u snu caru Konstantinu. Druga tri prizora s desne strane odozgo prema dolje bila bi: 8. »S/vja/ti Nikolae daet niščome /dvje litrje zlata/«, 9... /v/ tamnicje gorko... prizivahu«, i 10. Sv. Nikola plaši u snu Eylabija. U donjem redu s lijeva na desno su: 11. Izbavljanje nekog utopljenika Dimitrija, 12. Blagosiljanje trpeza, 13. Spasavanje lađe od potapljanja, i 14. »Pren/esenie/ mošč/ej/ s/vja/tago /Nikolaja/«.

Prizori iz života sv. Nikole, koje susrećemo na ikoni Petra Rafailovića, razlikuju se od uputa u svetogorskom priručniku »Ermi-

nia«. ¹⁰⁵⁾ U priručniku se propisuje za javljanje sv. Nikole u snu caru Konstantinu i Evlabiju jedna slika, dok su kod Petra Rafailovića dvije. ¹⁰⁶⁾ Na ovoj ikoni imamo također prizora i scena, koji se ne nalaze opisani u spomenutom priručniku. Sve nas to upućuje na pomisao, da su Petar Rafailović, kao i njegov pradjed Dimitrije, koji je na lijevoj strani od ulaza u crkvu sv. Nikole u Pelinovu izradio freske sa prizorima iz života sv. Nikole, ¹⁰⁷⁾ imali također neki priručnik za slikanje ikona, koji se više podudara sa nekim »ikonopisnim podlinikom«, a koji su također kolali među pravoslavnim ikonopiscima. ¹⁰⁸⁾

Po stilskim osobinama, upotrebom istih boja, okvirom (uže), nimalo ne zaostaje za opisanom i ikona »Deisis sa grupom svetitelja« (br. 112), vel. 44×34 cm (vidi sl. 63). Hristos je takođe obučen u vladličanske odežde iste boje kao i na prethodnoj ikoni, samo što na glavi ima mitru posutu biserima, a tekst evanđelja je: »Pridite bl/a/gosloveni o/t/ca moego i nasleduite ugotovanno bo jest vam c/a/rst/v/ie nebesnoe«. Desno od Hrista je Bogorodica, a lijevo sv. Jovan Peteča u deisisnom stavu. Bogorodica ima na sebi zatvoreno-crveni maforij i tamno-modru donju haljinu sa srebrenim šrafama, a na glavi ispod maforija kapu iste boje. Sv. Jovan Preteča pak ima na sebi žuto-smeđi hiton i zatvoreno-crveni himatij. U gornjem desnom i lijevom uglu vidi se lice i dio krila po jednog serafima. U donjem redu, ispod Hrista, Bogorodice i sv. Jovana Preteče, je grupa od sedam svetitelja, od kojih su s lijeva na desno: 1. »S/vja/ti Georgie«, 2. »S/vja/ti Nikolae«, 3. »S/vja/ti Trifun«, 4. »S/vja/ti Petar«, 5. »S/vja/ti Pačel« (!), 6. »S/vja/ti Dimitrie« i 7. »S/vja/taa Nedela«. Sv. Petar i Pavao pridržavaju na rukama model jedne crkve, dok sv. Petar u desnoj ruci drži svitak sa tekstom: »I dam ti ključe«.

Slična ovoj je i druga ikona »Deisis sa grupom svetitelja« (br. 409), vel. 32×23 cm, samo što su boje sa ikone, valjda uslijed čišćenja, izbledjele. Hristos je skoro isti kao i na prethodnoj ikoni, obučen u vladličanske odežde sa mitrom na glavi. Jedino je Bogorodica u smeđem maforiju i tamno-zelenoj donjoj haljini, dok na glavi ispod maforija ima kapu iste boje, a sv. Jovan Preteča u smeđem hitonu i himatiju. Ispod je grupa od pet svetitelja, ali su natpisi istrveni, pa se jedino može naslutiti, da bi s lijeva na desno zadnji mogao biti sv. Georgije, pošto je od natpisa preostalo jedino »G e . . .«.

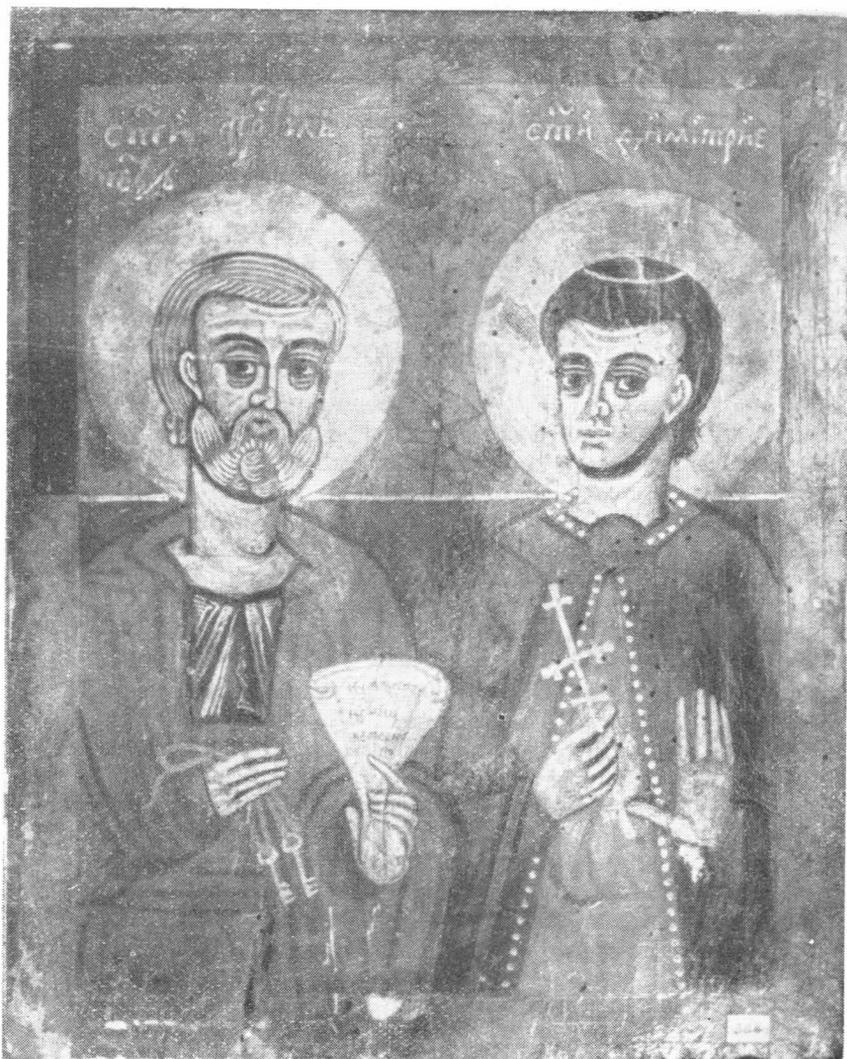
Uporedo sa ovom ikonom kao da je Petar Rafailović slikao i ikonu »Odigrivanje« (br. 393), vel. 37×27 cm (vidi sl. 64). Bogorodica sjedi na prestolu, držeći na lijevom krilu desnom rukom mladenca

¹⁰⁵⁾ Ibid., pag. 349—352.

¹⁰⁶⁾ Ibid., pag. 351.

¹⁰⁷⁾ Crnogričević M., Crkva Sv. Nikole u Pelinovu, str. 34.

¹⁰⁸⁾ Kostić M., Slikarski zanat kod Srba u 18 veku, Glasnik Ist. društva u Novom Sadu III, Sr. Karlovci 1930, sv. 1, str. 41.



66. Rafailovičeva škola, Sv. Petar i Dimitrije



67. Rafailovićeva škola, Sv. Marija Magdalena

Hrista, koji u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagosilja imeno-slovno. Bogorodica ima na sebi smeđi maforij, a ispod njega tamno-zelenu donju haljinu, dok na glavi pod maforijem ima kapu iste boje. Hristos je obučen u tamno-zeleni hiton i smeđi himatij. S jedne i druge strane Bogorodice nalazi se po jedan anđeo. Anđeo desno od Bogorodice, držeći u desnoj ruci koplje, ima na sebi smeđi stihar i tamno-smeđi orar posut biserima, a onaj lijevo, držeći u lijevoj ruci koplje, ima crveni stihar i tamno-smeđi orar takođe posut biserima. Ispod je grupa od pet svetatelja, od kojih je prvi s lijeva na desno »S/vja/ti /Niko/1/a/e«, a zadnji »/Svjati Dimi/tr/ie/«, dok su ostali natpisi istrveni, pa je teško odrediti koje svetitelje predstavljaju ostala tri lika.

Po kompoziciji likova slična je sa prethodnom i ikona »Odigitrije« (br. 411), vel. 37×28 cm (vidi sl. 65). I na jednoj i drugoj ikoni uočljiva je Bogorodičina odjeća sa naborima, samo što na ovoj ikoni, kao i na prethodnoj, nema cvjetića kao što ima slična ikona iz 1782 godine, a koja se danas nalazi u Muzeju Srba u Hrvatskoj u Zagrebu.¹⁰⁹⁾ Bogorodica ima na sebi kapu iste boje. Anđeo desno od Bogorodice ima modri stihar i smeđi orar posut biserima, a anđeo lijevo crveni stihar, a orar kao prethodni. Lijevo od Bogorodičinih nogu je zapis: »Siju ikonu priloži Anđa Sćepanova domaćica sebe za zdravlje b/o/g...« Sudeći po zapisu ikona je slikana u Grblju. Možda je ova priložnica kćerka onog istog Nika Sćepanova, koji se spominje u zapisu Petrova pradjeda Dimitrija u crkvi sv. Nikole u Pelinovu.¹¹⁰⁾

Još jednu ikonu Petra Rafailovića imamo u splitskoj Galeriji. To i nije čitava ikona, nego dio od neke ikone (br. 397), i to grupa od četiri svetitelja, vel. 19×30 cm, otpilana od gornjeg dijela neke ikone, koja je možda predstavljala »Deisis« ili neku varijantu Bogorodice. Prvi s lijeva na desno je sv. Arhanđel Mihailo, od kojega je u natpisu ostalo slovo M. U desnici drži isukan mač, a lijevom kaniju od mača. Ispod smeđeg pancira ima modru hlamidu, a preko ramena crveni sagion, dok na nogama ima smeđe čizme. Krila su mu takođe smeđa. Do njega je »S/vja/ti Evti/m/ie« ćelav sa dugom crnom bradom u špic do pojasa. Ispod narančasto-crvenog himatija ima smeđi hiton, a na nogama crvenu obuću. U lijevoj ruci drži svitak, a desnu je malo podigao sa ispruženim dlanom. Do ovoga je »S/vja/ti Ilija« crne brade i kose, rasute po leđima, u smeđem himatiju i zeleno modrom hitonu, te smeđom obućom na nogama. U lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagosilja imeno-slovno. Na kraju je »S/vja/ta/a Nedela/« (?) u crvenom maforiju i zeleno-modroj donjoj haljini, dok na glavi pod maforijem ima kapu iste boje, a na nogama crvenu obuću. Lijevu ruku je malo podigla okre-

¹⁰⁹⁾ Vidi: Narodna starina 34, Zagreb 1934, str. 201, sl. 2.

¹¹⁰⁾ Vidi bilj. 19. — Uporedi: Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, br. 2346.

nuvši ispruženi dlan prema gledaocu, a desnu stisnula u šaku kao da nešto drži.

Na ikonama Petra Rafailovića uočljivo je šematsko ponavljanje odjeće i odežda na pojedinim likovima. Tako je kod većine likova izrez pod vratom četvrtastog oblika. Na obje ikone »Deisisa« i sv. Nikole ponavlja se nabor sakosa, koji je malo uzvijen t. j. posuvraćen na lijevoj strani, kao što se ponavlja i nabor Bogorodičinog matorija, koji je presavijen na koljenima tako, da se vide nabori donje haljine.

Nikolin i Petrov sinovac Hristifor odnosno Hristofor Rafailović takođe je zastupan u splitskoj Galeriji. Na ikoni četiri arhijereja, i to sv. Vasilije, Grigorije, Jovan i Nikola (br. 457), vel. 49×38 cm imamo njegov potpis: »Hri(s)tofor Rafailović ikonopisec«. U uglovima ikone naslikana su četiri evangelista unutar baroknih ornamenata u obliku slova C. U gornjem lijevom uglu je evanđelist »M/a/(t)/ej/«, a u desnom »Io/an/«. U donjem pak lijevom uglu je »M/a/(r)/ko/«, a u desnom »Luka«. Sva četiri arhijereja imaju svećeničke odežde, iznad kojih svaki od njih ima još i omofor. Unaokolo njihovih nimbova su natpisi. S lijeva na desno prvi je »S/vja/ti Vasilie Kesarika p.«, duge tamno-smeđe brade. Na sebi ima modri felon sa zlatnim cvjetovima i crveni stihar, a iznad felona žuti omofor sa zlatnim krstovima. Do njega je »S/vja/ti Grigorie B/o/go(s)-lo v« velike kvadratne glave sa bujnom tamno-smeđom bradom. Na sebi ima crveni felon izvezen zlatom i tamno-modri stihar, a iznad felona zeleni omofor sa zlatnim krstovima. Treći po redu je »S/vja/ti Ioan Zlatoust« u narančastom felonu i zelenom stiharu, dok iznad felona ima modri omofor sa zlatnim krstovima. Na kraju je »S/vja/ti Nikola(j) Mirlikiis.« u zelenom felonu i modrom stiharu sa narančastim omoforom. Kod sve četvorice arhijereja u produženju ispod omofora vidi se još i epitrahilj od brokata izvezen u obliku osmice. Sv. Vasilije drži u desnoj ruci zatvoreno evanđelje, a ostala trojica u lijevoj. Iznad arhijereja u sredini je »Savvot« sa raskriljenim rukama, a ispod njih u sredini je ispisani tropar: »Jako ap/o/(s)tolov edinonravii i vse-lenija učitelie vl/a(d)/i/ku vsjeh molite, mir vselennjej darovati i dušam našim veliju m/i/l/o/(s)t«.

Imamo još tri ikone, koje, izgleda, da su rad Hristifora Rafailovića. Jedna od njih je grupa od pet svetitelja (br. 280), vel. 34×22 cm, druga je sv. Apostol Petar i sv. Dimitrije (br. 288), vel. 32×26 cm, a treća je sv. Apostol Luka, sv. Nikola i sv. Vasilije Veliki (br. 286), vel. 20×15 cm.

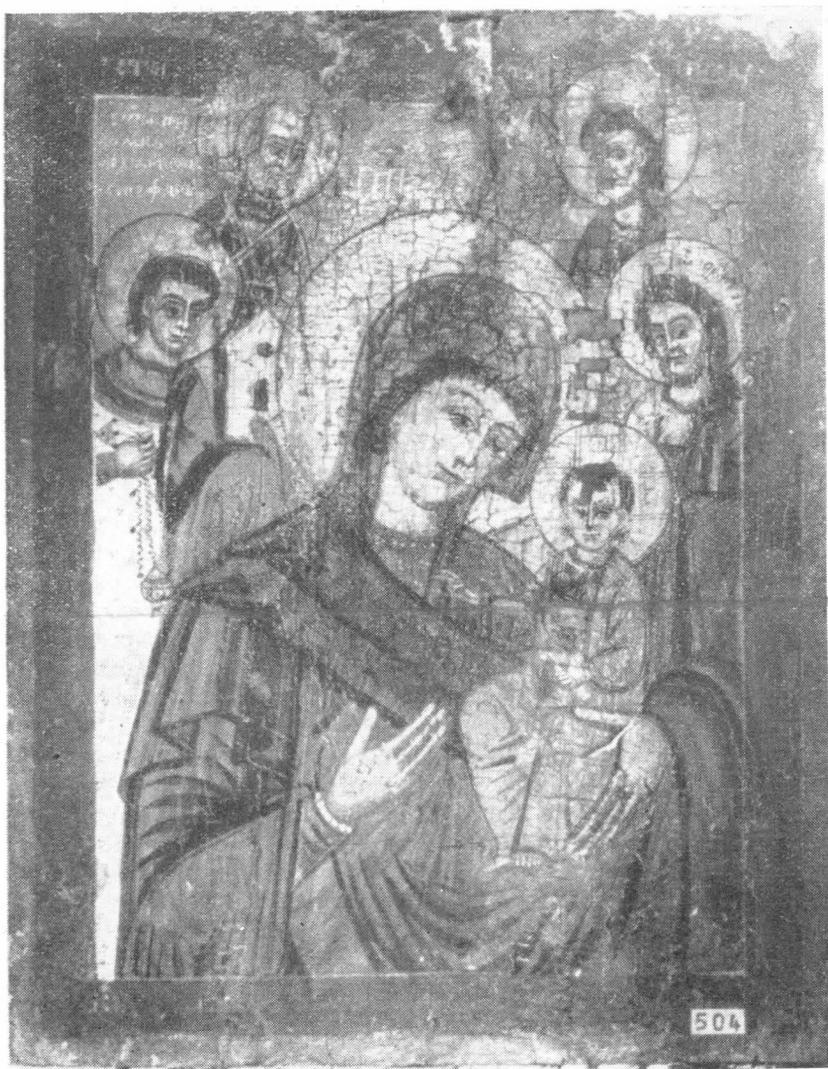
Na prvoj ikoni, iznad likova, je natpis: »S/vja/ti Vasilie, s/vja/ti Nikolae, s/vja/taja Paraskeva«. Sv. Vasilije sa tonzurom, duge crne brade i kose, u tamno-zelenom sakosu i crvenom omoforu sa zelenim krstovima, kao i sv. Nikola, velike

kvadratne glave, ćelav, sive brade i brkova, u crvenom sakosu i zelenom omoforu sa bijelim krstovima, potsjećaju nas na sv. Vasilija i sv. Grigorija sa prethodne ikone. U istom redu do sv. Nikole je sv. Paraskeva u tamno-zelenoj haljini sa bisernom ogrlicom oko vrata, ogrnuta crvenim ogrtačem, dok na glavi ima zelenu kapu. Ispod njih su likovi nekog vladara i vladarke, možda car Konstantin i carica Jelena. Vladar ima crnu kosu i kratku bradu, a na sebi crvenu rizu sa žutim obrubom posutim biserima, a ispod toga zelenu haljinu. Desno od njega je vladarka u sličnoj odjeći, samo joj je donja haljina tamno-zelena.

Kao što imamo sličnosti opisane ikone sa onom signiranom od Hristifora Rafailovića, to isto opažamo i na ikoni sv. Apostola Luke, sv. Nikole i sv. Vasilija Velikog. Iznad sv. Nikole i sv. Vasilija Velikog u sredini je »S/vja/ti ap/osto/l i ev/an/(g)/e/l/i/st Lu(k)/a/«, koji oblikom glave naliči na sv. Jovana Zlatoustog sa signirane ikone. Sv. Apostol Luka ima na sebi tamno-zeleni hiton i zatvoreno-crveni himatij. Lijevo ispod njega je »S/vja/ti Nikola e«, visokog čela i kratke sijede brade sa kosom do ramena, u zatvoreno-crvenom sakosu i tamno-zelenom omoforu sa crvenim krstovima, držeći objema rukama zatvoreno evanđelje. Desno od njega je »S/vja/ti Vasilie V/e/l/i/i/ki« sa tonzurom, duge crne brade i kose, u tamno-zelenom sakosu i zatvoreno-crvenom omoforu sa crvenim krstovima, držeći takođe objema rukama zatvoreno evanđelje. Svojim likom potpuno je sličan onom sv. Vasiliju sa prethodne ikone, kao i sv. Vasiliju sa signirane Hristiforove ikone.

Dok je pozadina prethodne dvije ikone tamno-crvena, dotle je kod ikone sv. Apostola Petra i sv. Dimitrija pozadina srebrena. »S/vja/ti Ap/o/(s)t/o/l Pet/a/r«, kratke kovrčaste sijede brade i kose, je u otvoreno-zelenom hitonu i žutom himatiju, držeći u desnoj ruci ključeve na crvenoj uzici, a lijevom pridržavajući zatvoreno evanđelje. Do njega je desno »S/vja/ti Dimitrie« kao golobradi mladić smeđe-crvenkaste kose u srebrenoj pancir košulji, ispod koje je zelena hlamida, a ogrnut crvenim sagionom svezanim u čvor ispod prsiju. U desnoj ruci pridržava koplje, a lijevu je položio na prsi. I na ovoj ikoni, kao i na prethodne dvije, a isto tako i na signiranoj Hristiforovoj ikoni, karakterističan je pogled likova. Bez obzira na položaj lica, pogled je skoro uvijek okrenut na desnu stranu.

Na kraju osvrnućemo se na još nekoliko ikona u splitskoj galeriji, koje su izgleda slikali ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići, odnosno koje pripadaju njihovoj školi. Tako imamo ikonu »Deisis« (br. 282), vel. 50×36 cm, koja je prilično oštećena, a boje su izgubile onu predašnju živost valjda uslijed dima od svijeća i kandila. Hristos na ovoj ikoni je u zatvoreno-crvenom hitonu i tamno-zelenom himatiju, blagosiljajući desnom rukom imenoslovno, a lijevom držeći zatvoreno evanđelje. Lijevo od Hristove glave je u dopoja-



68. Rafailovičeva škola, Odigitrija

snom stavu Bogorodica u zatvoreno-crvenom maforiju, a desno je sv. Jovan Preteča u himatiju iste boje. Poviše Hrista i Bogorodice je lik jednog golobradog svetitelja, a između Hrista i sv. Jovana Preteče je drugi sa dugom bradom i mitrom na glavi. Po obliku Hristove glave reklo bi se da je rad Rafaila Dimitrijevića, ali da bi to mogao biti rad nekog drugog člana ove ikonopisačke porodice, upućuju nas likovi ona druga dva svetitelja.

Slično imamo i sa ikonom sv. Simeona Stolpnika (br. 262), vel. 26,5×20 cm. »S/vja/ti Simeon« prikazan je na ovoj ikoni do pojasa na smeđem stupu, držeći u desnoj ruci krst. Ima sijedu bradu, a na glavi plavu kapu, dok na sebi ima tamno-crvenu rizu. Iznad sv. Simeona, kao na oblacima, u sredini je Hrist, desno od njega Bogorodica, a lijevo sv. Jovan Preteča. Gornji dio pozadine ikone je vatreno-crveno, a donji tamno-zelene boje. Iako Hrist, Bogorodica i sv. Jovan Preteča potsjećaju na one sa Rafailovih ikona, dotle za Sv. Simeona ne bismo to mogli ustvrditi.

Ikona pak sv. Petra i sv. Dimitrija (br. 384), vel. 28×23 cm (vidi sl. 66), po obliku lica u mnogome nas potsjeća na Rafailova lica sv. Nikole i sv. Pavla sa ikone »Deisis« (br. 334). »S/vja/ti apo(s)tol Petar« je na ovoj ikoni kao starac sijede kose i kratke kovrčaste brade, a sv. Dimitrije kao golobradi mladić. Sv. Petar ima na sebi smeđi himatij i maslinasto-zelenu hiton šrafiran bijelom bojom. U desnoj ruci drži na crvenoj uzici ključeve, a u lijevoj svitak sa tekstom: »I d a m i k l j a č e (!) c / a / r (s) t v i j a n e b e s n a g o.« »S/vja/ti Dimitrie« ima na sebi maslinasto-zelenu rizu optočenu na rubovima biserima, a ispod nje haljinu crvene boje. U desnoj ruci drži krst, dok je dlan lijeve ruke ispružio prema gledaocu. Gornji dio pozadine ikone je crvene, a donji tamno-zelene boje. Po draperijama kao da osjećamo ruku Rafailova sina Petra, osobito u upotrebi poja za haljine i nabore istih.

Mnogo se približuju načinu slikanja Petra Rafailovića još tri ikone. Jedna od tih je ikona sv. Marije Magdaline (br. 366), vel. 18×13 cm (vidi sl. 67). Marija Magdalina ima na sebi crveni maforij svezan u čvor na prsima, a ispod njega donju haljinu zeleno-smeđe boje sa zlatnim narukvicama, okovratnikom i pojasom. U desnoj ruci drži pero, a u lijevoj brojanice. Pozadina ikone je u gornjem dijelu zlatna, a u donjem tamno-zelena. Iako lice Marije Magdaline potsjeća na Bogorodice Petra Rafailovića, a ornamentalni ukrasi sa maforija na sakose njegova Hrista i sv. Nikole, dotle se natpis »S. Marie Magdalia« potpuno razlikuje od pisma Petrovog na ostalim ikonama, za koje smo pouzdano sigurni, da su njegove.

Druga je ikona »Pro(o)r(o)k Ilija« i »S/vja/ti Nikola« (br. 270), vel. 50×30 cm. Bosonogi prorok Ilija, raščupane brade i kose, je sa modro-zelenom haljinom na sebi i zlatnim pojasom, a iznad toga je smeđi ogrtač sa šarama i cvjetovima. U lijevoj ruci drži hljeb, a desnom blagosilja imenoslovno. Sv. Nikola, čelave

glave sa smeđom kovrčastom bradom, ima na sebi modro-zeleni stihar i crveni felon, a iznad ovoga bijeli omofor sa zlatnim krstovima. Ispod omofora i felona vidi se smeđi epitrahilj, a na desnom boku nadbedrenik. Na nogama pak ima crvenu obuću. Gornji dio pozadine ikone je zlatan, a donji zelene boje sa travom i crvenim cvjetovima. Na ovoj ikoni kao da susrećemo ruku oca i sina. Dok nas prorok Ilija potsjeća na nepoznatog nam svetitelja sa svitkom »Revnuv porevnovah itd.« sa ikone »Deisis« (br. 294) Rafaila Dimitrijevića, dotle sličnost sv. Nikole nalazimo na ostalim likovima sa ikona Petra Rafailovića.

Još imamo ikonu »Odigitrije« sa grupom svetitelja (br. 504), vel. 28×21 cm (vidi sl. 68). Kod Bogorodice, koja na sebi ima tamno-crveni maforij, a ispod toga narančasto-žutu donju haljinu, dok na glavi ispod maforija ima tamno-modru kapu, kao da se osjeća ruka Petra Rafailovića, samo što njeno lice ne odaje Petrovu ruku. Slično je i sa mladencem Hristom, koji na sebi ima tamno-modri hiton i crveni himatij. Njegova desna ruka, kojom blagosilja imenoslovno, kao da je prosto prekopirana sa ikone »Odigitrije« Petra Rafailovića (br. 393), ali je zato oblik Hristova lica sasvim drukčiji od onih koje susrećemo na Petrovim ikonama. Desno od glave Bogorodice je »S/vja/ti pervom/u/(č)/eni/k arhiđakon Stefan« u crveno-bijelom stiharu sa žučkasto-smeđim orarom, držeći u desnoj ruci kadicu, a u lijevoj model neke crkve. Malo desno poviše ovoga je »S/vja/ti /N/ikola« prikazan kao starac visokog čela i kratke sijede brade, u crvenom sakosu i tamno-modrom omoforu sa crvenim krstovima. Lijevo, poviše glave Bogorodice je »S/vja/ti jev/an/(g)/elist/ Luk(k)/a/« u tamno-modrom hitonu i crvenom himatiju, a ispod njega, odmah do Hristove glave, je »Io/an/ Pre(d)teča« u bijelom hitonu i tamno-crvenom himatiju. Sv. Jovan Preteča svojim likom potsjeća nas na one sa drugih ikona Rafaila Dimitrijevića, dok sv. Nikola kao da ima zajedničkih crta sa likovima na ikonama Rafailova unuka Hristifora Rafailovića.

Ovim bi ujedno i završili ovaj kratki prikaz ikona porodice Dimitrijevića-Rafailovića, odnosno njihove škole, koje se danas nalaze u Galeriji umjetnina u Splitu. Ovdje smo pokušali samo ukazati na neke od karakteristika njihova rada. Sasvim je razumljivo, da će trebati detaljnije ispitivati rad ove slikarske porodice u Boki Kotorskoj, gdje je i najobilniji, pa i u ostalim mjestima izvan Boke, gdje su radili pojedini članovi ove porodice, a koji smo notirali u ovoj našoj studiji. Tek onda će se moći dati konačni sud o njihovom slikarskom djelovanju i odrediti njihovom slikarskom djelovanju i odrediti njihovo pravo mjesto u razvoju srpske ikonografije.